

МОДЕЛЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Визначальним чинником прогресу суспільства, підвищення добробуту, духовного та інтелектуального зростання його членів, є поступальний розвиток науки і техніки. Глибинні за своїм характером і масштабом зрушення, що їх зазнає Україна, ставлять на порядок денний питання про роль і місце в цих об'єктивних процесах вітчизняної науки. У зв'язку з цим значення такого виду діяльності зростає, адже саме від творчого, науково обґрунтованого підходу до розв'язання складних і багатогранних завдань, які сьогодні стоять перед вищими закладами освіти, значною мірою залежить результативність педагогічної праці викладачів, якість навчально-виховного процесу, рівень підготовки випускників цих закладів.

Актуальність проблеми. Висвітлення питання творчого використання досвіду організації науково-дослідної роботи вищих навчальних закладів доцільне в умовах розбудови незалежної держави, оскільки допомагає підвищити рейтинг вітчизняної науки, наблизитися до «суспільства знань».

Мета дослідження. Обґрунтування форм і методів організації системи науково-дослідної роботи вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

Завдання дослідження.

1. Розробити організаційну модель системи науково-дослідної роботи вищих закладів освіти.
2. Визначити показники стану системи науково-дослідної роботи вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.
3. Визначити етапи управління системою науково-дослідної роботи у вищих закладах освіти.

Інституційна модель наукових досліджень, що була побудована в колишньому СРСР, нині застаріла, не відповідає вимогам ринку і є малоефективною. Вона у значній мірі була відокремлена від системи вищої освіти, що заважало професорсько-викладацькому складу впроваджувати результати досліджень у вищу школу, здійснювати підготовку конкурентоспроможних фахівців.

Однак, нині у вищих навчальних закладах України науково-дослідну роботу професорсько-викладацький персонал виконує водночас з навчальним навантаженням, тому неможливо забезпечити проведення фундаментальних досліджень на світовому рівні (йдеться про оптимізацію структури робочого часу викладачів). Значна частина вищих навчальних закладів, а також викладачів з різних причин не проводять науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки. У виконанні державних програм задіяні вищі навчальні заклади, частка яких у цьому секторі науки становить лише 19% [15, 5]. У сучасних умовах функціонування вищої школи виникає проблема прихованої дезінтеграції інститутів, які мали у своєму складі дослідно-експериментальну базу.

Без сумніву, наука України має вагомі здобутки, сформовані всесвітньо відомі наукові школи, міцні традиції міжнародного співробітництва. Тому актуальним стає питання розбудови національної системи науки (збереження, використання та примноження її надбань), у тому числі й сектора науково-дослідної роботи вищих навчальних закладів.

Важливим кроком на шляху до успішної реалізації наукової політики є перегляд існуючих та створення у майбутньому принципово нових організаційних структур з урахуванням національних пріоритетів розвитку науки на зразок США.

У Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України визначені головні цілі науково-технологічного та інноваційного розвитку, зокрема «підвищення ролі наукових та технологічних факторів у подоланні кризових явищ у соціально-економічному розвитку України та забезпеченні її економічного зростання, утвердженні духовності у суспільстві, вдосконаленні державотворення, розвиток людини як особистості» [7, 771].

Значної трансформації в Україні зазнає структура науково-технологічного потенціалу. У Концепції визначено шляхи розбудови системи наукових досліджень, зокрема, поєднання галузевого підходу, зорієнтованого на забезпечення прогресу наукових знань, і проблемно орієнтованого, що найбільше відповідає ринковим відносинам [7, 775]. Водночас, галузевий підхід має домінувати у сфері розвитку фундаментальних досліджень і базуватися на використанні достатньо сталих організаційних структур, а проблемно орієнтований – у галузі прикладних досліджень і розробок. Для ефективного поєднання ринку із системою науково-технічної діяльності законодавчий орган пропонує здійснити чітке структурне розмежування

наукового потенціалу на комерційну і неприбуткову частини: неприбуткова повинна охоплювати науку, пов'язану з безприбутковим приростом наукових знань; комерційна – прикладні дослідження і розроблення нових наукоємних технологій. Положення Концепції визначають мережу державних науково-дослідних організацій: вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути, наукові підрозділи у складі державних підприємств і організацій, науково-дослідних інститутів [7, 774].

Серед головних завдань вищого навчального закладу, визначених Законом України «Про вищу освіту», є здійснення «наукової і науково-технічної діяльності, підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів та їх атестація» [3, 3].

У розділі X цього Закону (ст. 61 – «Мета і завдання наукової і науково-технічної діяльності у вищих навчальних закладах») зазначається, що означена діяльність здійснюється з метою «інтеграції наукової, навчальної і виробничої діяльності в системі вищої освіти» [3, 7]. На наш погляд, у чинному законодавстві мета науково-дослідної діяльності не чітко визначена.

Статут конкретного вищого навчального закладу визначає такі головні види діяльності: підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів та їх атестація, проведення наукових досліджень, підготовка молоді до самостійної наукової діяльності, видавнича діяльність викладачів та ін. [16, 2].

Вищі навчальні заклади розробляють Положення про організацію наукової діяльності з метою забезпечення організаційних умов виконання вимог статуту науково-педагогічними працівниками і студентами. Згідно з Положенням наукова діяльність у вищому навчальному закладі передбачає проведення науково-дослідних, науково-пошукових робіт викладачів і студентів, підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів [12].

Виходячи із завдань вищого навчального закладу, науково-дослідна робота повинна здійснюватися з метою підвищення якості підготовки спеціалістів, їх конкурентоспроможності на ринку праці, розвитку творчих здібностей викладачів і студентів, про що неодноразово наголошували дослідники [1], [2].

Інформуючи потенційних замовників наукової продукції, вищий навчальний заклад виступає ініціатором з проведення наукових конференцій, семінарів, симпозіумів, залучає своїх дослідників до подібних заходів, які проводять інші установи; організовує презентації нових навчальних

спеціальностей, форуми молодих вчених і конкурси кращих наукових розробок «Дні науки»; видає власні наукові праці, наукові збірники, спеціальні рекламні видання, сприяє публікаціям своїх науковців в авторитетних виданнях.

Науково-дослідна робота у ВНЗ – одна із форм наукової діяльності. Успішне її здійснення забезпечує науковий рівень змісту та методів викладання навчальних дисциплін, досягнення державних стандартів підготовки фахівців, впровадження наукових розробок викладачів у навчальний процес, як необхідної умови підготовки конкуренто-спроможних фахівців; широке залучення викладачів до видавничої діяльності, а обдарованої молоді до науково-дослідної роботи, розробки актуальних проектів, проведення наукових експедицій; виявлення, розвиток і використання творчого потенціалу для розв'язання проблемних завдань педагогічної науки; розробку перспективних напрямів наукових досліджень.

У процесі науково-пошукової діяльності викладачі та студенти набувають уміння виділяти проблему у конкретній сфері діяльності людини, надати проблемі практичне спрямування шляхом залучення до формування тематики та аналізу їх змісту провідних фахівців Міністерства освіти і науки України.

Виходячи із завдань дослідження нами розроблено організаційну модель системи науково-дослідної роботи вищих навчальних закладів України III-IV рівнів акредитації (див. рис. 1). Організацію форм науково-дослідної роботи у моделі представлено на рівні ВНЗ, кафедри, професорсько-викладацького персоналу, студентів (4-рівнева система).

Необхідність у розробці системи науково-дослідної роботи ВНЗ зумовлена трансформаційним формуванням самостійної національної наукової системи (виділенням з регіональної, якою вона була у складі СРСР), перетворенням держави на головного замовника наукових розробок; появою перспективних напрямів досліджень, значної кількості наукових шкіл; тенденцією до прискорення інноваційних процесів у суспільстві, формування нових інноваційних структур, інтеграції освіти і науки в ЄС.

Організація системи наукових досліджень за часів СРСР здійснювалась у формі науково-промислових об'єднань, лабораторій, комплексних бригад, замовлень-нарядів. Реорганізація галузевої структури науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій відбувалась на основі заміщення в

одному науково-дослідному інституті дослідницьких, конструкторських і технологічних робіт.

У процесі аналізу нормативних документів, літературних джерел ми визначили такі показники стану системи науково-дослідної роботи: участь професорсько-викладацького персоналу в сумісних наукових програмах з іншими вищими закладами освіти (у т. ч. зарубіжними); ступінь міжнародного визнання вищого закладу освіти в науковій діяльності; результативність науково-дослідної роботи викладачів; рівень визнання професорсько-викладацького персоналу, забезпеченість аспірантури (докторантури) бібліотечними фондами, вищих навчальних закладів спеціалізованими радами.

Варто зазначити, що розроблені нами показники мають власне складові. Зокрема, показник «результативність наукової діяльності» має такі складові: кількість свідоцтв, патентів на відкриття, корисних моделей, ліцензій, проданих іншим вищим навчальним закладам або підприємствам народного господарства; розроблених державних, міжнародних стандартів; нагород, отриманих ВНЗ на професійних конкурсах усіх рівнів; монографій, виданих ВНЗ за результатами наукових досліджень; лауреатів різноманітних премій; грантів, отриманих викладацьким персоналом.

Важливо, що показник «рівень визнання професорсько-викладацького персоналу ВНЗ» містить такі кількісні складові: штатна чисельність науково-педагогічних працівників (чисельність академіків НАНУ, академіків провідних академій світу, громадських академій; лауреатів Нобелівських, Соросівських, Державних, іменних премій, заслужених працівників); кількість штатних співробітників, запрошених для проведення наукових досліджень до провідних вищих навчальних закладів світу.

Критерії оцінки показника «Результативність наукової роботи» нами розроблено відповідно до «Переліку основних видів наукової роботи науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів» [11, 499-500].

У якості критеріїв оцінки показника «Результативність науково-дослідної роботи науково-педагогічних працівників ВНЗ III-IV рівнів акредитації» виступають форми виконання планових наукових досліджень із звітністю, наприклад, підготовка науково-технічного звіту, написання дисертації, монографії, підручника і таке ін.

Варто зазначити, що оцінка результатів наукової діяльності професорсько-викладацького персоналу виступає як критерій відбору отримувачів фінансових джерел.

Реалізація запропонованих вище (у Концепції) заходів повинна сприяти формуванню такої моделі управління системою науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт в Україні, яка б поєднувала в собі елементи ринкової економіки із збереженням гнучких важелів державного регулювання цією найважливішою сферою життєдіяльності суспільства. Йдеться про закономірність поєднання централізму і децентралізму в системі управління.

Науково-дослідна робота у вищому навчальному закладі є динамічною соціально-педагогічною системою, якою необхідно управляти з метою підтримання її цілісності, оптимізації та розвитку.

Науково-дослідна робота ВНЗ III-IV рівнів акредитації

Участь науково-педагогічних працівників ВНЗ у наукових проектах і сумісних програмах з іншими вищими закладами освіти, у тому числі зарубіжними	Виконання господарсько-договірних робіт, що фінансуються з державного бюджету	Виконання планових науково-дослідних робіт, що не фінансуються з державного бюджету	Організація експертної і патентної діяльності	Науково-дослідна діяльність українських вчених у провідних лабораторіях світу
Розробка державних і міжнародних стандартів	Участь закладу у професійних конкурсах всіх рівнів	Видавнича діяльність ВНЗ (видання монографій, підручників, посібників, збірників за результатами наукових досліджень)	Участь науково-педагогічних працівників ВНЗ у роботі спеціалізованих вчених рад інших ВНЗ	Участь ВНЗ у проведенні міжнародних конференцій, симпозумів, конгресів
Підготовка наукових кадрів через аспірантуру і докторантуру	Організація винахідницької та раціоналізаторської діяльності	Проведення фундаментальних досліджень і прикладних проектно-конструкторських розробок	Захист кандидатських і докторських дисертацій у спеціалізованих вчених рада	Забезпечення матеріально-технічною базою проведення наукових досліджень

Перший рівень

Участь у конкурсах грантів і програм	Робота з аспірантами	Робота дисертаційної ради	Підготовка наукових публікацій	Проведення наукових конференцій викладачів
Організація і проведення науково-дослідної роботи студентів (виставки, конкурси, публікації)	Проведення студентських конференцій	Проведення наукових семінарів кафедри	Перепідготовка і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів	Організація зовнішніх зв'язків

Другий рівень

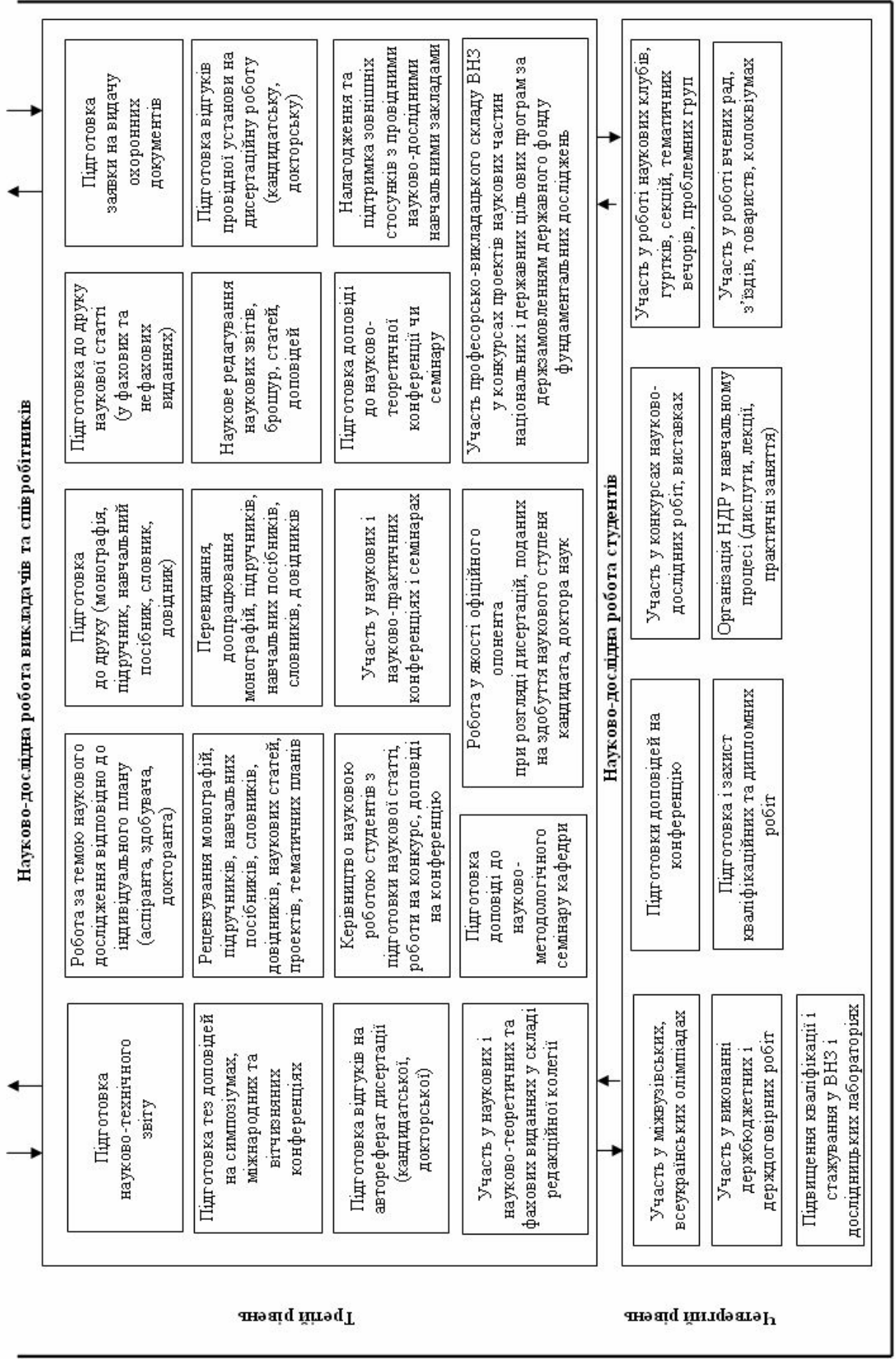

Рис. 1. Організаційна модель системи науково-дослідної роботи вищих навчальних закладів України III-IV рівнів акредитації

На наш погляд, процес управління системою науково-дослідної роботи у ВНЗ України повинен здійснюватися в декілька етапів: визначення пріоритетних напрямів наукових досліджень; формування МОН системи державних наукових і науково-технічних програм з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки; складання планів наукових досліджень; укладення угоди на виконання проектів державних науково-технічних програм між «Замовником» (МОН) та «Виконавцем» (групою дослідників); оцінка та впровадження результатів виконаних науково-дослідних робіт у практику роботи ВНЗ; проведення моніторингу та прогнозування розвитку системи наукових досліджень (див. рис. 2).

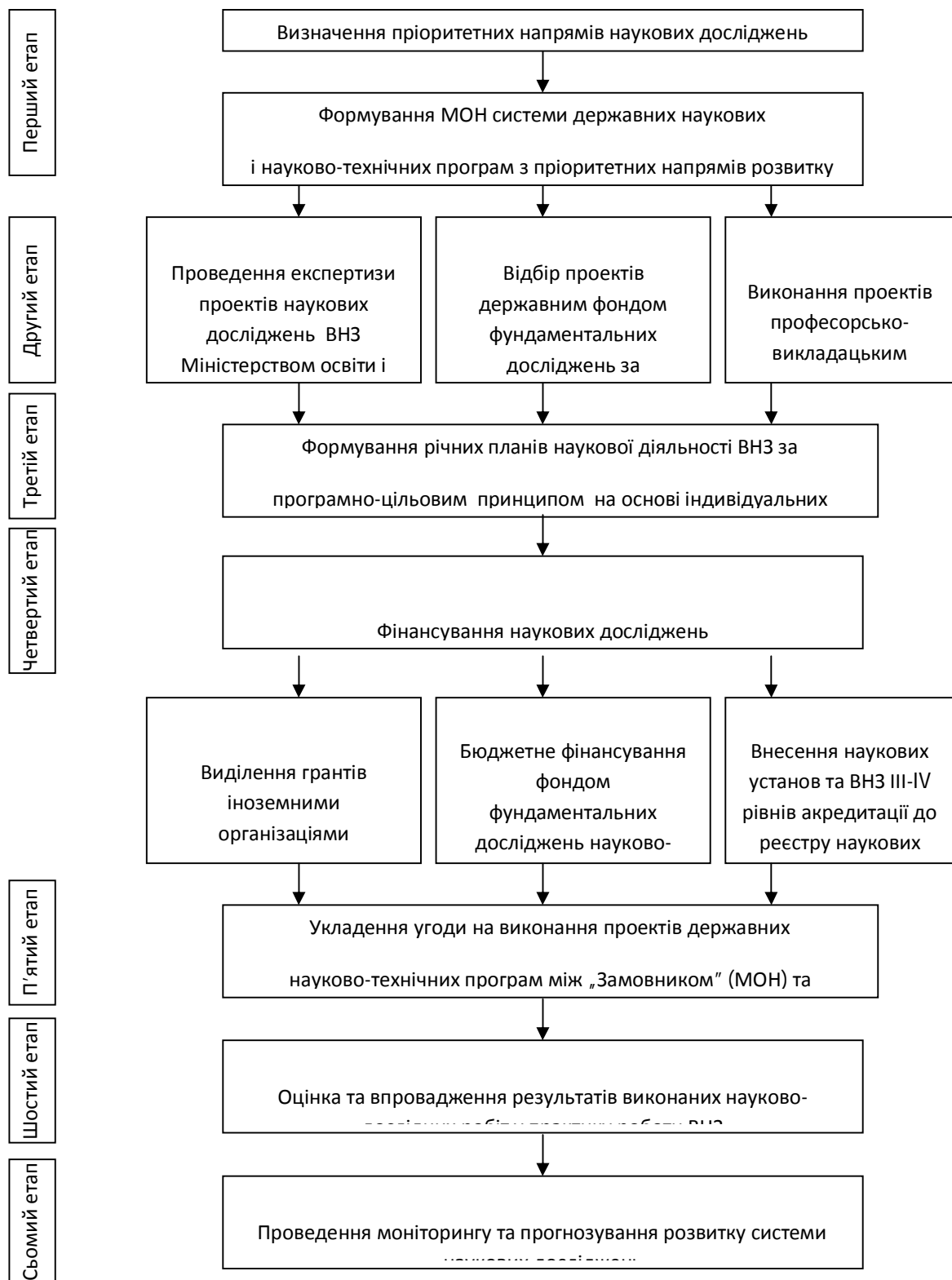
Відповідно до Закону України «Про державні цільові програми» [4], постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку державної реєстрації інноваційних проектів» [13] Міністерством освіти і науки створено Департамент науково-технологічного розвитку, який здійснює реалізацію пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки через систему державних наукових і науково-технічних програм.

Посилення ролі університетів як осередків інтеграції системи вищої освіти у європейський науковий простір, поглиблення міжнародного співробітництва зумовлюють підвищення рівня мобільності студентів, науково-педагогічних працівників, а також необхідність розробки державних програм розвитку системи освіти і наукових досліджень. Затвердження Кабінетом Міністрів України Державної програми розвитку освіти на 2005-2007 роки викликано необхідністю реалізації наукової стратегії держави [8].

Тому Міністерством освіти і науки сформовано систему з 29 державних наукових і науково-технічних програм (ДНТП), організацію та координацію діяльності якої здійснює Департамент науково-технологічного розвитку (в рамках системи ДНТП затверджено перелік із 517 наукових і науково-технічних проектів, укладено договори з виконавцями 263 проектів) [8, 407].

Так, за даними В.Г. Кременя у 2003 році «з 262 проектів державних науково-технічних програм вищими навчальними закладами виконувалося лише 49 (19%); у проектах за державним замовленням частка ВНЗ становила менше третини, а у проектах Державного фонду фундаментальних досліджень – лише 40% [8, 246].

Учені Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при НАН України успішно виконали проекти «Дослідження з історії та потенціалу фундаментальної науки та їх висвітлення в засобах масової інформації», а також «Українські вчені за кордоном: перспективи співпраці та повернення», про що свідчать результати звіту [14, 4-5].

Рис. 2. Етапи управління системою науково-дослідної роботи

Особливе місце у процесі формування МОН системи державних наукових і науково-технічних програм з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки посідають питання проведення комплексної експертизи програм, конкурсів; підготовки (перепідготовки) спеціалістів з програмно-цільового управління; прийняття законодавства про цільові комплексні програми; формування програм у межах відомств; розробки методик визначення ефективності (економічної, соціальної) від реалізації програмної продукції.

У нормативних актах України відсутня чітка структура органів управління програмами, не розкрито специфіку організації і виконання наукових частин програм.

У зв'язку з цим виникає необхідність організації у провідних ВНЗ підготовки та перепідготовки спеціалістів з програмно-цільового управління, аналізу досвіду країн ЄС та СНД в процесі реалізації наукових і науково-технічних програм, підвищення вимог до виконання наукових проектів (йдеться про моніторинг їх виконання, оцінку результативності).

Відбір наукових проектів здійснюють експерти Фонду фундаментальних досліджень на основі конкурсу. Грантова підтримка надається авторським колективам вищих навчальних закладів та академічних установ, які проводять спільні дослідження.

За даними В.Г. Кременя «з усіх поданих на передостанній конкурс (2003р.) фонду заявок (усього 2700) прийнято до фінансування та успішно виконано фундаментальні дослідження за 370 договорами, у яких частка вищих навчальних закладів складає майже 40% [8, 410]. Не менш важливе значення посідає щорічна (починаючи з 2003р.) конкурсна підтримка наукових досліджень молодих вчених. Учасниками цього конкурсу «є 106 кандидатів наук, 11 докторантів і 3 доктори наук, які запланували проведення

наукових досліджень за всіма пріоритетними науковими напрямками розвитку науки і техніки» [8, 411].

Методичні засади проведення системного аналізу діяльності дослідників закріплені в методиці проведення експертизи проектів створення інноваційних структур [9, 483-484].

Експертиза має за мету встановити відповідність проекту одному з типів інноваційних структур. Експертний висновок містить у собі оцінку стосовно наявності новизни проекту, його конкурентоздатності; правового забезпечення пакету документів; обґрунтованості доцільності створення інноваційної структури, ступеня прогресивності технологій, соціальної спрямованості інноваційної структури.

Формування річних планів наукової діяльності вищого навчального закладу здійснюється на основі індивідуальних робочих планів викладачів та планів кафедри. Цей процес проходить в три етапи: розробка проекту річного плану наукової діяльності ВНЗ проректором з наукової роботи, його розгляд на засіданні вченої ради; затвердження річного плану ректором вищого закладу освіти. План наукової діяльності конкретного вищого закладу освіти III-IV рівнів акредитації може бути представлений такими розділами: наукова робота викладачів; методична робота (рецензування підручників, навчальних посібників, словників, довідників); організаційна (робота в науково-методичних комісіях МОН, в Державній акредитаційній комісії, експертних і фахових радах, в експертних комісіях ВАК, спеціалізованих радах із захисту дисертацій, науково-методичних і науково-технічних радах і комісіях вищого навчального закладу та його структурних підрозділів; організація та проведення загальнодержавних наукових конференцій, симпозіумів, семінарів; робота з видання наукових і науково-методичних збірників; керівництво студентським науковим гуртком, проблемною групою; участь у підготовці і проведенні студентських олімпіад, науково-пошукова робота викладачів і студентів).

Процес формування річних планів наукової діяльності ВНЗ здійснюють за програмно-цільовим принципом на основі індивідуальних робочих планів викладачів та планів кафедри.

Індивідуальний план науково-дослідної роботи викладача повинен охоплювати такі напрямки: виконання робіт, що фінансуються з державного бюджету, господарських договірних робіт, планової науково-дослідної роботи, що не фінансується з державного бюджету, написання дисертацій,

підготовка до видання монографій, наукових статей, доповідей на конференціях, симпозіумах, семінарах, підготовка і оформлення заявки на патент; рецензування авторефератів і виступ у якості опонента; наукове редагування звітів, брошур, статей, доповідей (див. рис. 1).

Управління підсистемою науково-дослідної роботи студентів ВНЗ здійснюють за такими формами роботи: участь у міжвузівських, всеукраїнських олімпіадах, у виконанні державних бюджетних і договірних робіт, конкурсах науково-дослідних робіт, виставках, роботі наукових клубів, гуртків, секцій, тематичних вечорів, проблемних груп, у роботі вчених рад, з'їздів, товариств, колоквіумах; підготовка доповідей на конференцію, захист кваліфікаційних та дипломних робіт; організація НДР у навчальному процесі (диспути, лекції, практичні заняття).

Незважаючи на потужність наукового потенціалу України, фінансування науково-дослідних робіт ВНЗ держава здійснює за залишковим принципом. Гранти є важливою формою фінансування науково-дослідної роботи. Так, Український науково-технологічний центр організував конкурс проектів. Міжнародні гранти отримали 496 проектів, серед них – тільки 36 проектів вищих навчальних закладів; 60 спільних проектів виконували 20 вищих навчальних закладів у межах 13 міждержавних програм науково-технічного співробітництва [8, 289].

У Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (Ст. 34) визначено видатки державного бюджету на розвиток науки не менше 1,7% від обсягу ВВП (вони є захищеними статтями бюджету [5, 30], але ця норма ніколи не виконувалась). Нині актуальним стає питання приведення показників фінансового забезпечення системи наукових досліджень до законодавчо закріплених.

Указом Президента України «Про державну підтримку наукових установ, які працюють над новітніми науково-технічними розробками» запроваджено адресне пріоритетне фінансування наукових установ і проектно-конструкторських організацій, що виконують науково-технічні розробки за рахунок бюджетних коштів, порядок конкурсного відбору наукових установ, яким надаватиметься таке фінансування.

Складовою інфраструктури науки є державний інноваційний фонд, який здійснює на конкурсних засадах фінансову та матеріально-технічну підтримку заходів, спрямованих на впровадження пріоритетних науково-технічних розробок та новітніх технологій у виробництво.

Однак, отримують гранти зарубіжних і міжнародних фондів підтримки науки лише ті дослідники, які публікують власні статті у провідних наукових журналах. В умовах обмежених ресурсів джерелом фінансування науково-дослідних робіт є Державний фонд фундаментальних досліджень. Головне завдання фонд повинен зосередити на організації широкого конкурсу фундаментальних науково-дослідних робіт, визначенні кола досліджень, що будуть фінансуватися за рахунок державного бюджету. Досвід його роботи щодо відбору і фінансування проектів засвідчує ефективність інноваційної діяльності.

Закладаючи підвалини для подальшого розвитку системи науково-дослідної роботи, необхідно ефективно використати потужний науковий потенціал громадських інституцій для переходу наукових закладів, установ до ринково-економічних методів забезпечення їх діяльності.

Висновок. Аналіз законодавства, літературних джерел дає підстави констатувати, що науково-дослідна робота у вищому закладі освіти – це складна, динамічна система, яка потребує управління. Оцінка результатів наукової діяльності професорсько-викладацьких кадрів виступає як критерій відбору отримувачів фінансових джерел.

Подальшими розвідками дослідження буде виявлення умов, необхідних для нормального функціонування і розвитку запропонованої нами системи науково-дослідної роботи вищого навчального закладу України та розробка моделі управління даною системою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання / А.П. Заєць, В.С. Журавський. – К.: ФОРУМ, 2003. – 950 с.
2. Вузовская наука сегодня: Организация, управление, функционирование / М.Е. Добрускин, А.Г. Мурашко, В.Н. Сумятин; Под. ред. М.Е. Добрускина. – Харьков: РИП Оригинал, 1995. – 232 с.
3. Закон України «Про вищу освіту» // Освіта України. – 2002. – № 17. – С. 2-8.
4. Закон України «Про державні цільові програми» // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – С. 276-300.
5. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 2-3. – С. 18-33.
6. Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку інноваційної діяльності в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. –

№ 13. – С. 354-358.

7. Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 37. – С. 770-776.
8. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
9. Методика проведення експертизи проектів створення інноваційних структур // Нормативно-правові акти про наукову і науково-технічну діяльність у вищих навчальних закладах України. У 2 кн. – Кн. 2. – Харків: Право, 2003. – 768 с.
10. Организационно-экономические основы интенсификации научно-исследовательской деятельности в высшей школе: Сб. науч. тр. – М.: НИИВШ, 1987. – 186 с.
11. Перелік основних видів наукової роботи науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів / Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання за заг. ред. А.П. Зайця, В.С. Журавського. – К.: ФОРУМ, 2003. – 950 с.
12. Положення про організацію наукової діяльності у вищому навчальному закладі // Ліга Бізнес Інформ.
13. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку державної реєстрації інноваційних проектів» // Ліга Бізнес Інформ.
14. Проект «Українські вчені за кордоном: перспективи співпраці та повернення» // Інформаційний Бюлетень Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при національній академії наук України. – 2002. – № 14. – 52 с.
15. Рекомендації парламентських слухань «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні» // Освіта України. – 2004. – № 36. – С. 5-6.
16. Статут Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.